

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

دانشگاه حکیم سبزواری

دانشکده‌ی ادبیات و علوم انسانی

پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد

زبان و ادبیات فارسی

بازتاب آیین مهر در اشعار خاقانی

استاد راهنما:

دکتر ابراهیم استاجی

استاد مشاور:

دکتر احمد خواجه‌ایم

پژوهشگر:

سوناگل بهلکه

بهمن ماه ۱۳۹۲

سوگندنامه‌ی دانش‌آموختگان دانشگاه حکیم سبزواری

به نام خداوند جان و خرد کزین برتر اندیشه بر نگذرد

اینک که به خواست آفریدگار پاک، کوشش خویش و بهره‌گیری از دانش استادان و سرمایه‌های مادی و معنوی این مرز و بوم، توشه‌ای از دانش و خرد گردآورده‌ام، در پیشگاه خداوند بزرگ سوگند یاد می‌کنم که در به‌کارگیری دانش خویش، همواره بر راه راست و درست گام بردارم. خداوند بزرگ، شما شاهدان، دانشجویان و دیگر حاضران را به عنوان داورانی امین گواه می‌گیرم که از همه‌ی دانش و توان خود برای گسترش مرزهای دانش بهره‌گیرم و از هیچ کوششی برای تبدیل جهان به جایی برای بهتر زیستن، دریغ نورزم. پیمان می‌بندم که همواره کرامت انسانی را در نظر داشته باشم و هم‌نوعان خود را در هر زمان و مکان تا سر حد امکان یاری دهم. سوگند می‌خورم که در به‌کارگیری دانش خویش به کاری که با راه و رسم انسانی، آیین پرهیزگاری، شرافت و اصول اخلاقی برخاسته از ادیان بزرگ الهی، به‌ویژه دین مبین اسلام، مابینت دارد دست نیازم. همچنین در سایه‌ی اصول جهان‌شمول انسانی و اسلامی، پیمان می‌بندم از هیچ کوششی برای آبادانی و سرافرازی میهن و هم‌میهنانم فروگذاری نکنم و خداوند بزرگ را به یاری طلبم، تا همواره در پیشگاه او و در برابر وجدان بیدار خویش و ملت سرافراز، بر این پیمان تا ابد استوار بمانم.

سوناگل بهلکه

تاییدیه‌ی صحت و اصالت نتایج

بسمه تعالی

این‌جانب سوناگل بهلکه به شماره دانشجویی ۸۹۲۳۳۲۱۰۸۰ رشته‌ی زبان و ادبیات فارسی، مقطع تحصیلی کارشناسی‌ارشد تایید می‌نمایم که کلیه‌ی نتایج این پایان‌نامه حاصل کار این‌جانب و بدون هرگونه دخل و تصرف می‌باشد و موارد نسخه‌برداری شده از آثار دیگران با ذکر کامل مشخصات منبع ذکر گردیده است. در صورت اثبات خلاف مندرجات فوق به تشخیص دانشگاه مطابق با ضوابط و مقررات حاکم (قانون حمایت از حقوق مؤلفان و مصنفان قانون ترجمه و تکثیر کتب و نشریات و آثار صوتی ضوابط و مقررات آموزشی پژوهشی و انضباطی ...) با این‌جانب رفتار خواهد شد و در این مورد حق هرگونه اعتراض در خصوص احقاق حقوق مکتسب و تشخیص و تعیین تخلف و مجازات را از خویش سلب می‌نمایم. در ضمن مسئولیت هرگونه پاسخ‌گویی به اشخاص اعم از حقیقی و حقوقی و مراجع ذی‌صلاح (اعم از اداری و قضایی) به عهده این‌جانب خواهد بود و دانشگاه هیچ‌گونه مسئولیتی در این خصوص نخواهد داشت.

نام و نام خانوادگی: سوناگل بهلکه

تاریخ و امضاء:

مجوز بهره‌برداری از پایان‌نامه

بهره‌برداری از این پایان‌نامه در چهارچوب مقررات کتابخانه و با توجه به محدودیتی که توسط استاد راهنما به شرح زیر تعیین می‌شود بلامانع است:

- بهره‌برداری از این پایان‌نامه برای همگان بلامانع است.
- بهره‌برداری از این پایان‌نامه با اخذ مجوز از استاد راهنما بلامانع است.
- بهره‌برداری از این پایان‌نامه تا تاریخ ممنوع است.

استاد راهنما:

تاریخ:

امضاء:

سپاس

پس از سپاس از خدای خوبی‌ها و مهربانی‌ها،

پیش از همه از استاد گران‌قدر، دکتر ابراهیم استاجی که در سمت استاد راهنما، همواره یاری‌گر این

جانب بوده اند، صمیمانه سپاس گزارم.

هم‌چنین از استاد ارجمند، دکتر احمد خواجه ایم که مشاوره‌ی این رساله را بر عهده داشتند، کمال

تشکر را می‌نمایم.

و نیز از استاد محترم، دکتر علی تسنیمی که داوری این پایان‌نامه را پذیرفتند، سپاس دارم.

ارزانی می دارم به

مهربان مادرم

و یگانه پدرم

و نیز

همه ی آنانی که می اندیشند

و

آگاهی می بخشند...

دانشگاه حکیم بنوری

فرم چکیده‌ی پایان‌نامه‌ی دوره‌ی تحصیلات تکمیلی

دفتر مدیریت تحصیلات تکمیلی

نام خانوادگی دانشجو: بهلکه	نام: سوناگل	شماره دانشجویی: ۸۹۲۳۳۲۱۰۸۰
استاد راهنما: دکتر ابراهیم استاجی	استاد مشاور: دکتر احمد خواجه‌ایم	
دانشکده‌ی: ادبیات و علوم انسانی	رشته‌ی: زبان و ادبیات فارسی	گرایش: محض
مقطع: کارشناسی ارشد	تاریخ دفاع: بهمن ماه ۹۲	تعداد صفحات: ۱۱۹

عنوان پایان‌نامه: بازتاب آیین مهر در اشعار خاقانی

چکیده

آیین مهر یکی از پرشکوه‌ترین آیین‌های ایران باستان است. آیینی که مدت‌ها، برهه‌ای از زمان را به خود اختصاص داده و در آن رشد کرده و بالیده و سرانجام نیز خود را در اشکال گوناگون، در اذهان خودآگاه و ناخودآگاه مردم جای داده است. مردم در طول زمان خواسته یا ناخواسته از برخی از برمانده‌های این آیین، در زندگی روزمره‌ی خود سود می‌جست‌اند، کم‌کم این میراث، به دست سرایندگان و فرزندگان، وارد ادبیات شده و به عنوان برمانده‌های کلاسیک، به گنجینه‌ای فرهنگی بدل گشته و از نابودی در امان مانده است. بررسی بازتاب‌های آیین مهر، به خصوص در اشعار شاعر برجسته‌ای چون خاقانی از یک جهت، ارزش و اعتبار این آیین را، حتی قرن‌ها پس از سقوط آن نشان می‌دهد و از جهت دیگر، آشنایی این شاعر بلندآوازه را نسبت به این آیین جهانی، نمایان می‌سازد. از آن‌جا که این آیین، هرچند با وجود بازتاب آن در زندگی مردم، از اصل و ریشه رو به فراموشی است، پس این رساله با توجه به اشعار شاعر محبوب اهل ادب _خاقانی شروانی_ و برجسته ساختن برمانده‌های این آیین، گرد چندین و چند ساله‌ای را، که در طول زمان بر آیین مهر حجاب گشته بود پاک کرد و شمه‌ای از پرتوهای آن را، هر چند مختصر، فروغ و جلالی دوباره بخشید.

کلیدواژه: اشعار خاقانی، آیین مهر، اسطوره، مسیحیت، عرفان.

امضای استاد راهنما

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	فصل اول: کلیات تحقیق.....
۲	مقدمه.....
۳	۱-۱. بیان مسئله، هدف و ضرورت پژوهش.....
۵	۲-۱. پرسش‌های پژوهش.....
۵	۳-۱. فرضیه‌ی پژوهش.....
۷	۴-۱. روش‌ها و فنون اجرایی پژوهش.....
۷	۵-۱. پیشینه‌ی تحقیق.....
۹	فصل دوم: مبانی نظری تحقیق.....
۱۰	پیش درآمد.....
۱۳	۱-۲. اسطوره‌ی مهر.....
۱۵	۲-۲. ریشه‌ی مهر.....
۱۵	۳-۲. مهر در فرهنگ‌ها.....
۱۵	۱-۳-۲. مهر در فرهنگ واژه‌های اوستا.....
۱۶	۲-۳-۲. مهر در فرهنگ پهلوی.....
۱۶	۳-۳-۲. مهر در فرهنگ فارسی.....
۱۶	۴-۲. پیشینه‌ی مهر.....
۱۷	۵-۲. تاریخچه‌ی مهرپرستی.....
۱۹	۶-۲. آیین مهر و مسیحیت.....
۲۲	۷-۲. آیین مهر و عرفان.....
۲۵	فصل سوم: مبانی عملی تحقیق.....
۲۶	پیش درآمد.....
۲۷	۱-۳. باورهای مهری.....
۲۸	۱-۱-۳. باور مهرگرایان درباره‌ی جهان.....
۲۸	۱-۱-۱-۳. آفرینش مهری.....

- ۲۸..... ۲-۱-۱-۳. آسمان، بام جهان.
- ۲۹..... ۳-۱-۱-۳. هفت آسمان در دیدگاه مهرآیینان
- ۳۰..... ۴-۱-۱-۳. هفت اجرام در دیدگاه مهرآیینان
- ۳۱..... ۵-۱-۱-۳. هفت اقلیم در دیدگاه مهرآیینان
- ۳۱..... ۲-۱-۳. خصوصیات ایزد مهر
- ۳۲..... ۱-۲-۱-۳. مهر ایزد عهد و پیمان
- ۳۲..... ۲-۲-۱-۳. مهر ایزد راستی
- ۳۳..... ۳-۲-۱-۳. مهر ایزد دوستی
- ۳۳..... ۴-۲-۱-۳. مهر ایزد عدالت
- ۳۴..... ۵-۲-۱-۳. مهر ایزد جنگ
- ۳۴..... ۱-۵-۲-۱-۳. جنگاوری مهر
- ۳۵..... ۲-۵-۲-۱-۳. جنگ افزارهای مهر
- ۳۶..... ۱-۲-۵-۲-۱-۳. عَلم جنگ
- ۳۶..... ۲-۲-۵-۲-۱-۳. کمان مهر
- ۳۷..... ۳-۲-۵-۲-۱-۳. تیر مهر
- ۳۷..... ۴-۲-۵-۲-۱-۳. تیغ مهر
- ۳۸..... ۵-۲-۵-۲-۱-۳. خنجر مهر
- ۳۸..... ۶-۲-۵-۲-۱-۳. سپر مهر
- ۳۹..... ۷-۲-۵-۲-۱-۳. نیزه مهر
- ۴۰..... ۶-۲-۱-۳. مهر ایزد داور روز حشر
- ۴۰..... ۷-۲-۱-۳. مهر ایزدی در آسمان چارم
- ۴۱..... ۸-۲-۱-۳. مهر ایزدی نگهبان
- ۴۲..... ۹-۲-۱-۳. مهر ایزدی یگه سوار
- ۴۳..... ۱۰-۲-۱-۳. مهر ایزدی جهانگرد
- ۴۴..... ۱۱-۲-۱-۳. مهر ایزدی بخشنده
- ۴۴..... ۱۲-۲-۱-۳. مهر ایزدی که از دل شب زاده شده
- ۴۵..... ۱۳-۲-۱-۳. مهر ایزدی عریان
- ۴۵..... ۱۴-۲-۱-۳. مهر ایزدی با کلاه ازلی

۴۵ مهر پادشاه. ۱۵-۲-۱-۳
۴۷ مراسم آیینی مهریان. ۳-۱-۳
۴۷ ناقوس مغان. ۱-۳-۱-۳
۴۷ مجمر. ۲-۳-۱-۳
۴۸ قربانی. ۳-۳-۱-۳
۵۰ هئومه. ۴-۳-۱-۳
۵۱ می و شیر. ۱-۴-۳-۱-۳
۵۱ می جان بخش. ۲-۴-۳-۱-۳
۵۲ می مغانه. ۳-۴-۳-۱-۳
۵۳ می و آفتاب. ۴-۴-۳-۱-۳
۵۴ مهر مهر (داغ). ۵-۳-۱-۳
۵۵ راز. ۶-۳-۱-۳
۵۵ زَنار. ۷-۳-۱-۳
۵۶ اجراکنندگان مراسم آیینی مهریان. ۴-۱-۳
۵۶ مغ. ۱-۴-۱-۳
۵۷ پیر مغان. ۲-۴-۱-۳
۵۸ موبد. ۳-۴-۱-۳
۵۸ مکان‌های اجرای مراسم آیینی مهریان. ۵-۱-۳
۵۹ مهراب. ۱-۵-۱-۳
۶۱ مغ کده. ۲-۵-۱-۳
۶۱ جشن‌های آیینی مهر. ۶-۱-۳
۶۲ مهرگان. ۱-۶-۱-۳
۶۳ یلدا. ۲-۶-۱-۳
۶۴ باورهای مهری در دستگاه درباری. ۷-۱-۳
۶۴ پادشاهان و نور. ۱-۷-۱-۳
۶۵ تاج. ۲-۷-۱-۳
۶۶ باورهایی در آیین مهر. ۸-۱-۳
۶۶ فرّ. ۱-۸-۱-۳

- ۶۷..... ۲-۸-۱-۳. یاران مهر.
- ۶۸..... ۹-۱-۳. پرندگان مهری.
- ۶۸..... ۱-۹-۱-۳. شاهین.
- ۶۹..... ۲-۹-۱-۳. آق سنقر.
- ۶۹..... ۳-۹-۱-۳. سیمرغ.
- ۷۱..... ۴-۹-۱-۳. هما.
- ۷۳..... ۵-۹-۱-۳. خروس.
- ۷۴..... ۱۰-۱-۳. نمادهای آیین مهر.
- ۷۴..... ۱-۱۰-۱-۳. چلیپا.
- ۷۵..... ۲-۱۰-۱-۳. نیلوفر.
- ۷۵..... ۱۱-۱-۳. واژه‌هایی با ساختار و مفهوم مهری.
- ۷۵..... ۱-۱۱-۱-۳. مهربان.
- ۷۷..... ۲-۱۱-۱-۳. مهر (محبت).
- ۷۸..... ۱۲-۱-۳. خورشید پرستی.
- ۷۹..... ۲-۳. مهر و مسیحیت.
- ۷۹..... ۱-۲-۳. خصوصیات مشترک عیسی مسیح و ایزد مهر.
- ۷۹..... ۱-۱-۲-۳. تولد عیسی مسیح از مادری باکره.
- ۸۰..... ۲-۱-۲-۳. مسیح با دوازده یار (حواریون).
- ۸۰..... ۳-۱-۲-۳. عیسی در مفهوم خدا.
- ۸۱..... ۴-۱-۲-۳. عیسی مسیح، جان‌بخش.
- ۸۲..... ۵-۱-۲-۳. عیسی مسیح در آسمان چهارم.
- ۸۴..... ۲-۲-۳. مشترکات آیینی مسیحیت و آیین مهر.
- ۸۴..... ۱-۲-۲-۳. ریاضت راهب.
- ۸۶..... ۲-۲-۲-۳. تثلیث.
- ۸۶..... ۳-۲-۲-۳. چلیپا.
- ۸۷..... ۴-۲-۲-۳. زَنار.
- ۸۸..... ۵-۲-۲-۳. قنديل.
- ۸۹..... ۶-۲-۲-۳. ناقوس.

۹۰ نواختن موسیقی ۷-۲-۲-۳
۹۰ عشاء ربّانی ۸-۲-۲-۳
۹۱ نان و شراب ۹-۲-۲-۳
۹۲ مشترکات اجراکنندگان مراسم آیینی مسیحیت و آیین مهر ۳-۲-۳
۹۲ بطریق ۱-۳-۲-۳
۹۲ کشیش (قسّیس) ۲-۳-۲-۳
۹۳ شمّاس ۳-۳-۲-۳
۹۳ مهر و عرفان ۳-۳
۹۴ ۱-۳-۳ خصوصیات مشترک مقدّسات عرفانی و مهری
۹۴ ۱-۱-۳-۳ خدا و نور
۹۴ ۲-۱-۳-۳ پیامبر اکرم و نور
۹۵ ۲-۳-۳ مشترکات آیینی عرفان و آیین مهر
۹۵ ۱-۲-۳-۳ سرّ
۹۶ ۲-۲-۳-۳ ریاضت عارفان
۹۶ ۳-۲-۳-۳ هفت وادی عرفان
۹۷ ۴-۲-۳-۳ داغ بندگی
۹۸ ۵-۲-۳-۳ می (هئومه)
۹۸ ۶-۲-۳-۳ سماع
۱۰۰ ۳-۳-۳ مشترکات مکان‌های مقدّس عرفان و آیین مهر
۱۰۱ ۴-۳-۳ مشترکات اجراکنندگان مراسم آیینی و پیروان مبتدی عرفان و آیین مهر
۱۰۱ ۱-۴-۳-۳ پیر
۱۰۲ ۲-۴-۳-۳ مرید
۱۰۲ ۳-۴-۳-۳ ذره و خورشید
۱۰۴ فصل چهارم: نتیجه‌گیری
۱۰۷ پی‌نوشت
۱۱۴ منابع و مآخذ

فصل اوّل

کلیات

مقدمه

در آثار ادبی و به‌خصوص آثار منظوم، درباره‌ی ایزد مهر و آیین مربوط به آن اشاراتی رفته است و شاعران و نویسندگان خواسته یا ناخواسته به جوانب این آیین و مباحث مرتبط با آن پرداخته‌اند. آیین مهر یکی از آیین‌های باشکوه ایرانیان بوده است.

خاقانی نیز یکی از شاعرانی است که در اشعار خود، درباره‌ی این آیین اشارات چشم‌گیری داشته است. او با بازتاب این آیین جهانی در گنجینه‌ی اشعار خود، در واقع آن اسطوره را تا حدودی، از غبار فراموشی محفوظ داشته است و اکنون این رساله درصدد آن است که غبارهایی را که در طول زمان بر روی این اشارات نشسته را پاک نماید و دیده‌ها را به آن بازتاب‌ها مزین گرداند.

در این رساله سعی بر آن است که در بخش‌های جداگانه، ابتدا مختصری به معرفی آیین مهر و پیشینه‌ی آن پرداخته و سپس بازتاب آن را در اشعار خاقانی بنمایاند.

رساله‌ی حاضر، به‌طور کلی مشتمل بر چهار جستار است:

جستار اوّل: مربوط به کلیات است که مشتمل بر مقدمه، سوال‌های اصلی تحقیق، بیان مسئله و ضرورت و اهمیت آن، پیشینه‌ی تحقیق، فرضیه‌ها و ... می‌باشد.

جستار دوّم: مربوط به مبانی نظری پژوهش است که شامل ریشه‌ی «مهر»، پیشینه‌ی مهر، تاریخچه‌ی آیین مهر، ارتباط بین آیین مهر و مسیحیت، ارتباط بین آیین مهر و عرفان، می‌باشد.

جستار سوّم: تنه‌ی اصلی رساله است و آن بررسی بازتاب آیین مهر است در اشعار خاقانی.

جستار چهارم: نتیجه‌گیری مربوط به مطالب به دست آمده از فصل سوم است که در آن به جمع‌بندی مسایل طرح شده (به عنوان سؤال تحقیق) پرداخته شده است.

در نگارش این رساله:

شیوه‌ی نگارش و تنظیم آن، تا جای ممکن بر بنیاد آیین و نگارش جدید استوار شده است. رسم بر جدانویسی بوده و اگر جایی جدانویسی از زیبایی کلمه می‌کاست آن، سرهم نوشته شده است. در نگارش اشعار نیز برخلاف نسخه‌ی اصلی، جاهایی که ملزم به ویرایش بوده و اگر ویرایش صورت نمی‌گرفت باعث غلط‌خوانی می‌شد، بیت با ویرایش تایپ شده است. هم‌چنین در نگارش اشعار، برای صحیح‌خوانی، حرکات برخی از کلمات آمده است.

در ارجاع درون‌متنی، هرگاه از مقدمه‌ی کتابی استفاده شده، با گذاشتن حرف «م» در اول ارجاع و آوردن نام نویسنده‌ی مقدمه، به آن متن ارجاع داده شده است. در متن، در بسیاری از قسمت‌ها، که مفهوم آن قسمت از چند منبع مختلف به طور یکسان دریافت می‌شد، به خاطر جلوگیری از نازیبایی متن و از هم گسسته شدن رشته‌ی کلام، از ذکر همه‌ی آن منابع جلوگیری شده و تنها به ذکر یک منبع اکتفا گردیده است.

برخی از منابع که در فهرست منابع آمده، ولی در ارجاع درون‌متنی به آن‌ها اشاره‌ای نشده، حاکی از آن است که از این منابع به طور غیرمستقیم و برای دریافت معانی بیت‌ها استفاده گردیده است. چون نگارنده به این منابع نیز نظر داشته، بنابراین ضروری می‌نمود تا در فهرست منابع نام آنان ذکر گردد.

در آخر باید گفت که ابیاتی که در این رساله آورده شده، بر اساس دیوان خاقانی تصحیح ضیاءالدین سجّادی می‌باشد.

۱-۱. بیان مسئله، هدف و ضرورت پژوهش

آیین مهر یکی از آیین‌های بزرگ ایران باستان بوده است که هر چند بعدها با پیدایش دین زرتشتی و مسیحیت، از بزرگی آن کم‌گشت، ولی با این حال هیچ‌وقت از بین نرفت.

در زمان زرتشت پیغمبر، مهر که در گذشته به عنوان دارنده‌ی چراگاه‌ها و میدان‌های فراخ، شناخته می‌شد، در منصب یک فرشته درآمد و از ارزش نخستین آن کاسته شد. در این زمان، زرتشت که آمده بود تا یکتاپرستی را رواج دهد، تمام خدایانی را که تا آن زمان از ارج و قرب و منزلتی برخوردار بودند، تا سرحدّ سقوط پیش برد (ر.ک: بختورتاش، ۱۳۷۱: ۱۸۰) و به‌جز چند مورد که مهر نیز در جرگه‌ی آنان بود، باقی را «دیو» (۱) نامید؛ این جاست که ارزش مهر بیشتر پدیدار می‌گردد؛ زیرا با وجود از بین رفتن منزلت همه‌ی خدایان، مهر، هرچند از ارزش نخستین آن کاسته شد، ولی از بین نرفت.

بعدها از یک سو «در حکمت، عرفان و تصوّف بسیار وسیع ایرانی، پس از ساسانیان، این آیین جهان‌گستر به زندگی معنوی خود ادامه داد» (رضی، ۱۳۸۱ الف: ۱۵/۱). از سوی دیگر، آن «در مسیحیت زنده ماند» (رضی، ۱۳۸۱ الف: ۱۵/۱). به این گونه که:

آیین میتراپی و دین مسیحی با آن‌که هر دو خاستگاهی شرقی داشتند و باورها و رسم‌ها و راز و رمزهای مشترکی را دارا بودند، اما چونان رقیبی به معارضه پرداختند و این ستیزه‌جویی، اجتناب‌ناپذیر بود که به روشنی دریافته بودند که بُرد هر یک به معنی استیلای فرهنگی و حکومت بر جهانی پهناور است. در این نبرد و تعارض، سرانجام آیین میتراپی به صورت ظاهر در طول چهار قرن شکست یافت، در حالی که همه‌ی رمق و شکل و اندیشه و چارچوب کنایات و رموز خود را به مسیحیت واگذار کرده بود (رضی، ۱۳۸۱ الف: ۴۴-۴۳).

شکستی که این‌جا، از آن سخن به میان می‌آید:

بر اثر برتری مفاهیم انجیلی و آموزه‌های ساخته و پرداخته‌ی آن نبود، بلکه این آیین میراث‌گرانبار دوران‌های کهنی را با خود داشت که با راحتی نمی‌شد گرایش‌های توده‌های مردم و حتی بزرگان و فرمانروایان را از آن سلب کرد. به همین جهت نخست با زیرکی بسیار همه‌ی عناصر سازنده و اجزای متشکله‌اش را جذب مسیحیت کردند و چون در کالبد مسیحیت خود را به جلوه درآورد، آن را پس زدند. (رضی، ۱۳۸۱ الف: ۴۴/۱).

این چنین آیینی باشکوه با چنین سرگذشتی طولانی و جهان گیر، امروزه رو به فراموشی است؛ با این وجود لازم می نماید که این آیین یادآوری شده و یاد آن دوباره زنده شود. برای تحقق این معنی، از یک رو، چون شاعران بزرگ شمه‌ای از این آیین را در اشعار خود جای داده‌اند و از روی دیگر، همه با شعرها و سروده‌های آنان انس و الفتی دارند، نگارنده‌ی این سطور، بر آن است تا بازتاب این آیین عالم‌تاب را در اشعار شاعر متکلف‌سرای برجسته‌ی شعر و ادب فارسی، خاقانی شروانی، بررسی نماید.

هدف از این پژوهش همان گونه که یاد شد، زنده کردن یک آیین باشکوه باستانی ایرانی است تا از یک سو، ایرانیان بدانند که چه پیشینه‌ی تاریخی بزرگ و شکوهمندی داشته‌اند و با آن آشنا شوند و هیچ‌گاه آن را به باد فراموشی نسپارند و از سوی دیگر، پژوهندگانی که به شرح اشعار خاقانی می‌پردازند، از کنه مفهوم شعر آگاهی یابند و در شرح آن به راه خطا نروند.

۲-۱. پرسش‌های پژوهش

- ۱-۲-۱. بنیاد اسطوره‌ی «مهر» بر چه مبنایی بوده است؟
- ۲-۲-۱. آیین مهر بر مسیحیت چه تأثیرهایی داشته است؟
- ۳-۲-۱. آیین مهر در عرفان چه بازتاب‌هایی داشته است؟
- ۴-۲-۱. آیین مهر در اشعار خاقانی چگونه بازتاب یافته است؟

۳-۱. فرضیه‌های پژوهش

۱-۳-۱. مهرپرستی از کهن‌ترین آیین‌های آریایی و ایرانی بوده است که از سرزمین‌های آریایی پا فراتر نهاده و جهان‌گیر شده است (ر.ک: شاه‌سنی، ۱۳۸۸: م). درباره‌ی این آیین باید گفت که از کتب مقدس و یا سرودها و متن‌های باقی‌مانده که اطلاعی درباره‌ی آن به دست دهد، اثری نمانده است یا در اصل اثری وجود نداشته. این به آن خاطر بوده است که مهرآیینان در حفظ اسرار خود کوشش بسیار می‌کردند و آن برای آن‌ها یک وظیفه‌ی واجب بوده است، اما زبان و بیان این آیین، در تصاویر باقی‌مانده در مهرابه‌ها یا معبد‌های مهری، باقی‌مانده است (ر.ک: رضی، ۱۳۸۱ الف: ۱۴/۱-۱۵). در این جا باید متذکر شد که خاستگاه این آیین، ایران بوده است، ولی هنگامی که به غرب رفته، تغییراتی در آن

رخ داده است. بنابراین، اصل آیین مهر را باید در بقایای آن در ایران جست‌وجو کرد و در سنگ‌نگاره‌ها یا تندیس‌ها، سکه‌ها و مهرها و نیز سایر نشانه‌های حضور مهر، درباره‌ی آن اطلاعاتی کسب کرد (ر.ک: ثاقب‌فر، ۱۳۸۵: ۲۴۵)؛ این که در این جا گفته شده اصل، دلیل بر آن نیست که آیین مهر بازتاب یافته در غرب را نادیده گرفت و آن را جزء آن آیین به حساب نیاورد؛ چون آن، همین آیین است و تنها رنگ و بوی محلی به خود گرفته است؛ زیرا هر مذهبی هر اندازه هم که وارداتی باشد، در هر جا رنگ و بوی محلی به خود می‌گیرد (ر.ک: ثاقب‌فر، ۱۳۸۵: ۱۵).

۱-۳-۲. همان‌گونه که یاد شد، همه‌ی رمق و شکل و اندیشه و چارچوب کنایات و رموز آیین مهر به مسیحیت واگذار شده است و از آن رو که باورداشت‌های مسیحی، در شعر خاقانی بازتاب چشم‌گیری داشته است، بنابراین بررسی تأثیر آیین مهر بر مسیحیت ضروری می‌نماید. نمونه‌ای از این تأثیرها که در مسیحیت جلوه نموده است، این است:

قربانی کردن، ضیافت آیینی، مراسم نیایش، باورهای مربوط به رستاخیز، بهشت، دوزخ، پیکار با نیروهای اهریمنی، افراشتن درخت کاج در زادش عیسی، ستاره‌ای که بر بالای درخت کاج نهاده می‌شود، روشن کردن شمع بر روی درخت کاج و در کلیساها، بابانوئل و ... (شاه‌سنی، ۱۳۸۸: ۱۵۸).

۱-۳-۳. یکی از راه‌های بازتاب آیین مهر در اشعار خاقانی، بازتاب آن از طریق عرفان می‌باشد، عرفانی که در این جا از آن سخن می‌رود، عرفان عمیقی که از وجود آدمی نشأت گرفته باشد، نیست؛ بلکه اصطلاحات عرفانی‌ای است که خاقانی به خاطر علاقه‌مندی بدان، آنان را به صورت شعر در اشعار خود آورده است. با این وجود باز، چگونگی بازتاب آن در عرفان نیز ضروری می‌نماید، بازتاب این آیین در عرفان، بیشتر نمادین است، مثلاً پیوند میان ذره و خورشید که نماد سالک و حضرت حق می‌باشد؛ این نماد در چاه‌های فارسی پیشینه‌ای کهن دارد. هم‌چنین نمادهایی از قبیل آفتاب جهان‌تاب (نماد شکوه و جلال الهی)، خورشید بی‌پایان (نماد ذات خداوند) و ... "پیر" در عرفان بازتاب "پدر" مهری است. "سماع" در عرفان بازتاب "پای‌کوبی‌های" مراسم مهرآیینان است و ...

۱-۳-۴. آیین مهر، در اشعار خاقانی به سه‌گونه، بازتاب داشته است، که به ترتیب اولویت عبارتند از:

الف: اشاره‌های مستقیم به اسطوره‌ی مهر.

ب: بازتاب از راه باورداشتهای مسیحی.

پ: بازتاب از راه عرفان.

۴-۱. روش‌ها و فنون اجرایی پژوهش

این رساله با توجه به این که در حوزه‌ی علوم انسانی جای دارد و بیشتر پژوهش‌های علوم انسانی، نظری هستند و بیشتر پژوهش‌های نظری، از روش کتابخانه‌ای استفاده می‌کنند؛ بنابراین، روش این رساله نیز، از این امر مستثنی نمی‌باشد. در این روش ابتدا به جمع‌آوری داده‌ها، از کتاب‌ها و برخی رساله‌ها پرداخته، سپس با توجه به خواست هر جستار رساله، از داده‌های مربوط بدان، استفاده شده است.

۵-۱. پیشینه‌ی تحقیق

با توجه به جست‌وجوهایی که توسط پژوهنده، در سایت‌های معتبر علمی و پژوهشی انجام پذیرفته، هیچ مورد پژوهشی‌ای که در این زمینه باشد، یافت نشده است، به جز مقالاتی چند که به صورت گذرا، نیم‌نگاهی به بازتاب آیین مهر در شعر خاقانی داشته‌اند آن‌ها عبارتند از: ذوالفقاری، محسن (۱۳۸۹)، «تصویر استعاری کهن‌الگوی خورشید در ناخودآگاه قومی خاقانی و نظامی»، *فصل‌نامه‌ی ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناختی*، سال ۶، شماره‌ی ۲۰، صص ۶۵-۸۳.

راشد محصل، محمدرضا (۱۳۸۷)، «شعر خاقانی و جلوه‌ی اسطوره‌ی خورشید در آن»، *پژوهش‌نامه‌ی ادب غنایی دانشگاه سیستان و بلوچستان*، سال ۶، شماره‌ی ۱۱، صص ۶۷-۸۶.

مدرسی، فاطمه (۱۳۸۵)، «بازتاب چند باور مهری در سروده‌های خاقانی»، *نشریه‌ی دانشکده‌ی ادبیات و علوم انسانی دانشگاه شهید باهنر کرمان*، دوره‌ی جدید، شماره‌ی ۱۹، صص ۱۸۵-۲۱۱.

در رساله‌ها نیز موردی که درباره‌ی بازتاب این آیین در اشعار خاقانی کار شده باشد، یافت نشد، ولی دو مورد که در آثار دیگر کار شده بودند، موجود بود:

«بازتاب اندیشه‌های مهری در شاهنامه‌ی فردوسی». داود آبادی، غلامعباس. استاد راهنما: میرجلال‌الدین کزازی. دانشگاه علامه طباطبایی تهران. (۱۳۸۳). مقطع کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی.